

J A A R B O E K
V O O R
M U N T - E N
P E N N I N G K U N D E

98
2011

KONINKLIJK NEDERLANDS GENOOTSCHAP
VOOR MUNT- EN PENNINGKUNDE
AMSTERDAM

commissie van redactie

drs. N.L.M. Arkesteijn, Delft

E.J.A. van Beek, Sint-Michielsgestel

prof.dr. J.G.J.M. Benders, Katholieke Universiteit Leuven en Universiteit van
Tilburg (voorzitter)

mr. M. Bloemendal, Dordrecht (namens bestuur)

drs. E. van der Kam, Geldmuseum, Utrecht

prof.dr. F. Kemmers, Goethe Universiteit, Frankfurt

drs. T. Opdam, Zevenaar (secretaris)

International Advisory Board

prof.dr. J. Van Heesch, Koninklijke Bibliotheek Albert en Katholieke Univer-
siteit Leuven

dr. H. Horsnæs, Nationalmuseet (Kopenhagen)

dr. P. Ilisch, Landesmuseum Münster en Westfälische Wilhelms-Universität
Munster

prof.dr. P. Spufford, Cambridge University

e-mail redactie

jaarboek@munt-penningkunde.nl

kopij-richtlijnen

Zie www.munt-penningkunde.nl

ISSN 0920-380X

uitgave

© 2011 Koninklijk Nederlands Genootschap voor Munt- en Penningkunde,
Amsterdam

De uitgifte van jaarboeken door het Koninklijk Nederlands Genootschap voor
Munt- en Penningkunde wordt financieel mede mogelijk gemaakt door het
Geldmuseum te Utrecht.

druk

n.v. Peeters s.a., B-3020 Herent (België)

Putten 1990; De chronologie van de maille tierce

THEO NISSEN

In 1990 werd met een detector, aan een bosrand in de Gelderse gemeente Putten, een door brand samengeklonterde brok munten gevonden. Ze zaten in vier grote en enkele kleinere kluiten aan elkaar vast. Bij het losmaken van de circa 100 munten zijn exemplaren in fragmenten uit elkaar gevallen en sommige zelfs versplinterd. Door de hitte van de brand en smelting verkeerden vele in een deplorabele toestand. De afbeeldingen 1 en 2 geven een beeld van de muntvondst vóór en na de restauratie. De vondst is aangemeld bij het toenmalige Koninklijk Penningkabinet te Leiden en gedetermineerd door medewerker Arent Pol. De munten, waarschijnlijk nog in particuliere handen, staan geregistreerd in de databank van NUMIS onder de nummers 1024051 tot en met 1024145, in totaal 95 stuks. Helaas ontbreken nadere details over de vondstomstandigheden: de vinder is spoorloos, een mogelijk rapport onbekend.

Afbeelding 1. Een deel van de vondst Putten 1990 vóór restauratie

Afbeelding 2. Een deel van de vondst Putten 1990 na restauratie

Van de muntvondst konden 57 munten met zekerheid volledig worden gedetermineerd, van 11 exemplaren kon met zekerheid alleen het munttype worden bepaald, de resterende 27 stuks (28 %) bleven door hun slechte conditie vaag. In de drie tabellen op bladzijde 25 en 26 is de inhoud naar deze groepsindeling weergegeven.

De munten met voldoende determineerbare eigenschappen konden aan bestaande literatuur worden gerefereerd. Als zodanig laat de muntschat geen verrassende objecten zien. Desondanks herbergt de vondst twee opmerkelijke elementen, die hierna aan de orde komen.

Het belangrijkste punt concentreert zich rond de vragen over de periode waarin de muntschat bij elkaar werd gebracht en wanneer ze werd begraven. Door de afwezigheid van aanvullende archeologische gegevens blijft de inhoud van de schat zelf de enige bron van informatie. Cruciaal daarbij is de plaats van de sluitmunt(-en) op de tijdbalk van de voormelde muntemissies. Bezien we emissieperiodes in Tabel 1 dan komt hier, volgens de literatuur, slechts één kandidaat voor die rol in aanmerking. Het moment van begraven zou op zijn

Tabel 1. Munten met volledige determinatie

Bestuursgebied	Aantal	Munttype	Emissieperiode	Referentie
Brabant, Jan I (1268-1294)	22	Sterling	1277-1287 ¹	Witte 213-247
Idem	4	Sterling (Brussel)	1280-1287	Witte 216-222
Idem	1	Sterling (Leuven)	1282-1287	Witte 213-215
Idem	1	Sterling (Maastricht)	1284-1287	Witte 223-227
Idem	1	Dubbele sterling	1277-1282	Witte 260-262
Frankrijk, Philips III - IV (1270-1285-1314)	1	Gros tournois	1280-1290	Duplessy 213
Frankrijk, Philips IV (1285-1314)	5	Maille tierce ² met ronde O	vanaf 1306 ³	Duplessy 219
Gelre, Otto II (1229-1271)	1	Penning	1231-1234 ⁴	Chijs I, 1-2
Henegouwen, Margaretha van Constantinopel (1244-1280)	2	Dubbele sterling	1269-1280	Chalon 13-14
Herstal, Hendrik I (1253-1283)	1	Sterling	1277-1283	Chijs I, 4
Holland, Floris IV - Willem II (1222-1256)	1	Penning	1222-1247	Hengel C15
Holland, Floris V (1256-1296)	12	Penning	1266-1284	Hengel C24-C27
Luik, Jan v Vlaanderen (1282-1292)	1	Sterling	1283-1284 ⁵	Chestret 207
Vlaanderen, Margaretha van Constantinopel (1244-1280)	4	Dubbele sterling	1275-1280	Gaillard 144-147
Totaal groep 1	57			

1 MAYHEW, *Sterling imitations*, 16

2 Eenderde groot

3 DUPLESSY, *Les monnaies*, 91

4 BENDERS, 118

5 DENGIS, 6-7

Tabel 2. Deels gedetermineerde munten

Brabant (?)	7	Sterling	1277-1287	Witte 213-247
Frankrijk (?)	3	Gros tournois		
Holland (?)	1	Penning	1266-1284	Hengel C24-C27
Totaal groep 2	11			

Tabel 3. Onzekere munten

Nederlanden	11	Groot/sterling		
Idem	3	Dubbele sterling		
Nederlanden (?)	13	Sterling		
Totaal groep 3	27			

vroegst in 1306 (*terminus post quem* of tpq) hebben kunnen plaatsvinden, het jaar waarin, naar respectievelijk Lafaurie en Duplessy, de Franse maille tierce met de ronde O voor het eerst in omloop zou zijn gebracht. Maar meteen dringt zich een nieuwe vraag op: hoe is een tijdsbreuk van 22 jaren te verklaren tussen de tpq van de vier mailles en de naastvroegere emissiedatum onder de resterende munten? Immers, uit de genoemde tabel blijkt pas het jaar 1284 van de sterling van Maastricht. Men kan verwachten bij een begraving na 1306 ook munttypen van de gewesten Brabant en Holland uit de periode 1284-1306 in de schat aan te treffen. Deze gewesten zijn met 55 % in de muntschat qua herkomst sterk vertegenwoordigd. Kortom, het jaartal 1306 van de Franse mailles tierces met de ronde O valt buiten het tijdsbestek van de rest van de muntschat en doet vermoeden dat dit munttype vroeger dan 1306 werd geslagen. Mayhew plaatst, op grond van de chronologiekwestie van de vondsten Haarlo (1980) en Dover (1955), voorzichtig de maille-emissies in een vroegere periode dan werd aangenomen⁶. Phillips komt op basis van de overgeleverde 13^e eeuwse opbrengstrekeningen van Italiaanse bisdommen over de pauselijke tienden tot de conclusie dat de maille tierce reeds in 1277 of 1278 door koning Philips III (1270-1285) zou zijn geïntroduceerd⁷. De inhoud van de Puttense muntschat ondersteunt de stellingen van beide Engelse auteurs: de tpq van 1284 is een krachtige aanwijzing dat de maille tierce met de ronde O al 22 jaar

6 MAYHEW, *The Gros Tournois*, 340-343

7 PHILLIPS, 287

eerder circuleerde dan traditioneel is aangenomen. De eigenschap van de 'ronde O' van dit munttype loopt dan ook netjes parallel aan de andere eigentijdse, Franse typen. Duplessy dateert de andere soorten met ronde O als volgt:

- gros tournois D 202 en 213 : 1280-1290;
- denier tournois D 204 : 1270-1280;
- obole tournois D 205 : idem;
- denier tournois D 223 : 1280-1290;
- obole tournois D 224 : idem;
- parisis D 221 : 1280-1290 en 1307-1310;
- obole parisis D 222 : idem.

Andere vondsten, die zodanig zijn beschreven dat ze de kwestie van de chronologie van de maille tierce verder zouden kunnen ophelderen, blijken uiterst zeldzaam te zijn. In Nederland zijn drie losse vondsten van dit munttype bekend aan de hand waarvan geen uitspraak kan worden gedaan⁸. In België is het nauwelijks beter. Haeck maakt tweemaal melding van deze eenderde Tourse groot⁹. Hoewel de muntvondst Brugge 1866 (1285) één exemplaar bevatte, zijn de vondstaantekeningen te onvolledig voor een scherpe conclusie¹⁰. De enkele maille tierce met de ronde O, vermeld onder de vondst Ivoz-Ramet (?) 1937, geeft geen enkele tijdsindicatie¹¹. Ook de Franse muntvondsten, gedateerd in de periode 1237 tot 1310, verschaffen geen helderheid¹². Bij de vondst 323, Saint-Georges-d'Annebecq (1307-1310), wordt verslag gedaan van één *maille tierce à l'O rond* (D 219C). Deze datering levert geen bewijs voor een mogelijk vroegere chronologie. Ook Merson ten slotte heeft bij zijn onderzoek onder de hem bekende Europese muntvondsten met Frans materiaal geen nieuwe inzichten hierover kunnen aanreiken.

Denkbaar is de situatie dat zich in voormelde Groep 3 exemplaren van munttypen bevonden die een chronologische aansluiting vormen tussen de jaren 1288 en 1306. Het zou een ander licht werpen op bovenstaande redenering. Ingeval van een tpq van 1306 zijn zeker enkele exemplaren uit muntmissies vanaf 1288 in de Puttense schat te verwachten. De kans dat, onder de 68 exemplaren van de gedetermineerde groepen 1 en 2, dan geen enkel exemplaar van die munttypen zit, is bijzonder gering te noemen (bij drie exemplaren een kans van 2 %, bij vier exemplaren 0,6 %). De conclusie kan getrokken worden dat

8 Zie NUMIS: Reimerswaal 1993, Neerijnen 2005 en Sluis 2001

9 HAECK, *Middeleeuwse muntschatten*

10 HAECK, blz. 123 en 124

11 HAECK, blz. 164

12 DUPLESSY, *Les trésors*

de begraving van de muntschat Putten 1990 hoogstwaarschijnlijk niet later dan 1288 is te dateren (*terminus ante quem* of TAQ), het eerste jaar van de Brabantse sterling met het gedeelde schild van Brabant en Limburg (Witte 263-274). De emissieperiode van de gevonden mailles tierce met de ronde O is dan, op grond van deze muntvondst, vóór 1288 te plaatsen, op zijn vroegst zelfs in 1284, bij elkaar 18 á 22 jaren eerder dan Franse auteurs traditioneel betogen. Een tweede opmerkelijke feit is dat in deze Gelderse muntschat maar één munt van het graafschap Gelre zelf voorkomt en zelfs geen enkele munt van het naburige bisdom Utrecht. Van determineerbare exemplaren is 78 % afkomstig van de Zuidelijke Nederlanden en Frankrijk, 21 % van het graafschap Holland. De waarde van de muntschat is bij benadering 32 groten waarvan 2 groten aan noordelijke penningen. Het aandeel in de totale waarde aan zuidelijke munten ligt boven de 90 %.

Van oudsher is Putten een op de agrarische sector georiënteerd gebied met – daardoor – relatief weinig handelsverkeer. Het lijkt erop dat we te maken hebben met een met zorg samengestelde oopottung van gelden met een duidelijke voorkeur voor de grotere denominaties, hoewel ze in de noordelijke streken nog niet werden geproduceerd. Of was het toch het werkkapitaal van bijvoorbeeld een handelman, *en route* tussen Brabant en de IJsselsteden, die op het verkeerde moment op de verkeerde plek bivakkeerde. De vondst biedt, buiten het droge rekenwerk, gelukkig ook ruimte voor fantasie.

Literatuur

- BENDERS, J. Dating the deniers of Gerard IV and Otto II of Gelre *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte* 50 (2000) 115-126
- CHESTRET DE HANEFFE, J. DE *Numismatique de la principauté de Liège et ses dépendances (Bouillon, Looz) depuis leurs annexations* (Brussel 1890)
- CHIJS, P.O. VAN DER *De munten der voormalige hertogdommen Brabant en Limburg, van de vroegste tijden tot aan de Pacificatie van Gend.* Verhandelingen uitgegeven door Teyler's Tweede Genootschap I (Haarlem 1851)
- DENGIS, J. *Les monnaies de la principauté de Liège II. De Jean d'Enghien à Robert Berghes (1274-1564)* (Wetteren 2006)
- DUPLESSY, J. *Les monnaies Français Royales de Hugues Capet à Louis XVI (987-1793) I* (Parijs-Maastricht 1988)
- DUPLESSY, J. *Les trésors médiévaux et modernes découverts en France 2 (1223-1385)* (Parijs 1995)
- DUPLESSY, J. Les trésors de gros tournois découverts en France, en Belgique, aux Pays-Bas et en Suisse *The Gros Tournois. Proceedings of the Fourteenth Oxford Symposium on Coinage and Monetary History* MAYHEW, N.J. ed (Oxford-Londen-Parijs 1997) 159-256

- GAILLARD, V. *Recherches sur les monnaies des comtes de Flandre* (Gent 1852; facsimile 1972)
- GHYSSENS, J. *Essai de classement chronologique des monnaies Brabançonnes depuis Godefroid I-er jusqu'à la duchesse Jeanne* (Brussel 1983)
- HAECK, A. *Middeleeuwse muntschatten gevonden in België (750-1433)* (Brussel 1996 = Cercle d'études numismatiques. Travaux 13)
- HENGEL, C. VAN *De munten van Holland* (Amsterdam 1987)
- MAYHEW, N.J. *Sterling imitations of Edwardian type* (Londen 1983 = The Royal Numismatic Society. Special Publication 14)
- MAYHEW, N.J. Gros tournois in the Haarlo and Dover Hoards *The Gros Tournois. Proceedings of the Fourteenth Oxford Symposium on Coinage and Monetary History* MAYHEW, N.J. ed (Oxford-Londen-Parijs 1997) 339-344
- MERSON, R.A. The silver mailles of Philip III (1270-1285) and Philip IV (1285-1314) of France *The Gros Tournois. Proceedings of the Fourteenth Oxford Symposium on Coinage and Monetary History* MAYHEW, N.J. ed (Oxford-Londen-Parijs 1997) 399-420
- PHILLIPS, M. References to the French maille tierce in Italian accounts from 1278 *The Numismatic Chronicle* 155 (1995) 283-288
- WITTE, A. DE *Histoire monétaire des comtes de Louvain, ducs de Brabant et Marquis du Saint Empire Romain* (Antwerpen 1894)

Samenvattingen

Erika Manders

Communicating messages through coins: a new approach to the emperor Decius

Voor de Romeinse centrale autoriteiten vormden rijksmunten een effectief instrument voor de verspreiding van boodschappen; zij bereikten een grote en gedifferentieerde groep inwoners van het Romeinse Rijk. Rijksmunten waren dus niet alleen van economisch belang, maar hadden ook een grote ideologische waarde. Ze verschaffen moderne onderzoekers inzicht in de ideologische speerpunten van een specifieke heerschappij: hoe wilde de keizer zichzelf en zijn regime presenteren aan zijn onderdanen? Op deze manier bieden rijksmunten concrete informatie over keizers en hun regeringen. Zeker wanneer we beschikken over schaarse en/of eenzijdige literaire bronnen kan een analyse van rijksmunten nieuwe of andere inzichten opleveren. Dit is zeker het geval bij keizer Decius (249-251 n.Chr.). Deze Romeinse heerser staat vooral bekend om het religieuze edict dat hij uitvaardigde aan het begin van zijn heerschappij, waarbij hij de inwoners van het Romeinse Rijk verplichtte om te offeren aan de Romeinse goden, het offer vlees op te eten en te zweren dat ze altijd geofferd hadden. In zowel werken van christelijke auteurs uit de Oudheid als in de moderne literatuur ligt de nadruk op dit offeredict en de grote gevolgen die het decreet had voor de christelijke inwoners van het Rijk; andere aspecten van Decius' regering zijn onderbelicht gebleven. Een analyse van Decius' munten laat echter zien dat het beeld van Decius bijstelling behoeft. De boodschappen op zijn munten lijken aan te tonen dat van een veelomvattende religieuze politiek ten tijde van zijn heerschappij moeilijk sprake geweest kan zijn – militaire thema's en geografische propaganda domineren zijn munten – en dat de keizer minder traditioneel was dan altijd wordt aangenomen.

Theo Nissen

Putten 1990; De chronologie van de maille tierce

In 1990 werd in de gemeente Putten, provincie Gelderland, een door brand samengeklonterde brok munten gevonden. De inhoud verkeerde in een deplorabele toestand. Na restauratie zijn de munten, in totaal 95 stuks, door het toenmalige Koninklijk Penningkabinet te Leiden gedetermineerd. Hoewel de vondst geen onbekende munttypen bevat heeft ze in de samenstelling twee opmerkelijke eigenschappen. In de eerste plaats is het de aanwezigheid van vijf Franse mailles tierce met de ronde O, een type dat volgens de literatuur eerst vanaf 1306 in omloop kwam. De overige munten moesten daarentegen gedateerd worden met een TAQ van 1288 en een TPQ van 1284. Geen enkel muntexemplaar uit de periode van 1288 en later komt in de vondst voor. Dit gegeven pleit krachtig voor de stelling dat de emissie van de betreffende maille inderdaad vroeger dan 1306 moet worden geplaatst, zoals al eerder door de Engelse historici Mayhew en Phillips is geopperd. Een tweede opmerkelijk punt is het feit dat maar één munt van het graafschap Gelre en geen enkele van het bisdom Utrecht voorkomt. Van de determineerbare munten is 78% afkomstig uit de Zuidelijke Nederlanden en Frankrijk en 21% uit het graafschap Holland.

Jan Pelsdonk

De schatvondst 's-Hertogenbosch 1998

In 1998 werd tijdens een opgraving in het centrum van 's-Hertogenbosch een pot met 2.119 munten en een zilveren gesp gevonden. De eerste publicatie over deze vondst

verscheen in 2011. De op 1304 gedateerde vondst is de grootst bekende Nederlandse schatvondst uit die tijd. In de pot bevonden zich naast zeer zeldzame munten ook tot nog toe onbekende munten en varianten. In het artikel wordt eerst ingegaan op de ouderdom van de schat en sommige munten – waarbij ook de onzekerheden die optreden bij de vaststelling ervan aan bod komen – en de eigenaar van de schat. De nadruk ligt op de numismatische aspecten van de vondst, waarbij gaandeweg een beeld wordt geschetst van de geldomloop rond 1300. Het laatste deel van het artikel bestaat uit een uitgebreide beschrijving, onderverdeeld in drie delen: De Nederlanden, het Duitse Rijk en Frankrijk. Sommige munten worden nader gedateerd en de meest interessante exemplaren zijn afgebeeld.

Hanfried Bendig

Dirk Iden Kruitkremer – Ein Falschmünzer in Emden und Jever; Das Geheimnis der Taler mit Karl dem Grossen und dem Heiligen Ludger

De daalders Delmonte 785-787, met de afbeeldingen van Karel de Grote c.q. de Sint Ludger, zijn in het verleden aan verschillende muntheren toegeschreven, namelijk Baar, Batenburg, Bergh, Culemborg en Pallant. Op basis van meerdere bronnen, waaronder stempelvergelijking, kunnen deze munten worden toegeschreven aan Dirk Iden. Iden was in de periode 1563-1571 muntmeester in Oost-Friesland. Aangevoerd wordt dat de letters op Dirk Idens munten met dezelfde letter-puncoenen zijn geslagen als die op de daalders Delmonte 785-787.

Lei Lennaerts

De slagletters van Victor Theodoor van Berckel

De graveur Theodoor Victor van Berckel (1739-1808) ontwikkelde aan het begin van zijn carrière een heel kenmerkende letterstijl die hij gedurende de rest van zijn werkzame leven handhaafde. Hij maakte een serie letterponsen in verschillende corpgrootten die een duidelijke samenhang vertonen. Deze slagletters gebruikte hij voor zegelstempels, penning- en muntstempels.

Vanuit zijn ervaring als beroepsgraveur bestudeert de auteur het gebruik van slagletters vaktechnisch en vergelijkt de uitkomsten met schriftelijke bronnen. Met deze gegevens wordt vroeg werk van Van Berckel getraceerd en wordt een uitspraak gedaan wanneer zijn opleiding als graveur plaatsvond en werd afgerond. Volgens sommige bronnen is Van Berckel de maker van een aantal vroege vroedschapspenningen uit 's-Hertogenbosch. De auteur onderzoekt de beweringen door de letters op deze penningen te vergelijken met ander werk van Van Berckel. De uitkomsten blijken deze claims voor een deel te bevestigen. Het laatste deel van het onderzoek betreft de samenwerking tussen de Amsterdamse zilversmid en medailleur Johan Michiel Lageman en Van Berckel. Lageman stelde eerdere auteurs voor een raadsel omdat het onderlinge verschil in kwaliteit van zijn werk erg groot is. Letteronderzoek toont aan dat een aantal stempels met de signatuur van Lageman door andere graveurs is gemaakt. Van Berckel speelt bovendien een belangrijke rol als maker van de penningstempels uit de beginperiode van Lageman als medailleur.

Er is een aantal conclusies te trekken uit dit onderzoek: De signatuur op een penning betreft lang niet altijd de naam van de graveur. Ook een jaartal op een penning, zelfs als het om een vast jaartal in de stempel gaat, zegt vaak niets over het werkelijke productiejaar van die stempel. De hoofdconclusie: over het algemeen is letteronderzoek een betrouwbaar hulpmiddel bij het toeschrijven van werk aan een bepaalde graveur.

Summaries

Erika Manders

Communicating messages through coins: a new approach to the emperor Decius

For the Roman central authorities, imperial coins formed an effective medium through which messages could be disseminated; they reached a large and differentiated audience. Imperial coinage was thus not only economically important, but also ideologically. They provide modern scholars with insights into the ideological spearheads of a specific reign; how did the emperor want to present himself and his emperorship to his subjects? In this way, imperial coins offer concrete information about emperors and their reigns. Especially when literary sources are scarce and/or one-sided an analysis of imperial coins might produce new or other insights, such as in the case of the emperor Decius (AD 249-251). This Roman ruler issued an edict which forced the inhabitants of the Roman Empire to sacrifice to the gods, eat the sacrificial meat and swear that they had always sacrificed. Both in the works of ancient Christian authors and in modern literature emphasis lies on this decree and its consequences for the Christian population within the Empire; other aspects of Decius' rule are underexposed. Yet, an analysis of Decius' coins demonstrates that the emperor's image needs to be adjusted. The messages on his coins seem to suggest that Decius had no comprehensive religious policy – military themes and geographic propaganda dominated on his coins – and that the emperor was less traditional than has always been assumed.

Theo Nissen

De vondst Putten 1990; De chronologie van de maille tierce

The hoard Putten 1990 contained 95 coins. They were poorly preserved, but most coins were identified after restauration. It must have been concealed in between 1284 and 1288. The hoard's significance is twofold. In the first place, it contained five French maille tierce à l'O ronde. Traditionally, this type's introduction was dated 1306. This date has been challenged by among others, Mayhew and Phillips. The hoard Putten 1990 corroborates their view and suggests an introduction in 1288 at the latest. Secondly, whereas the hoard was found in the present-day province of Gelderland and close to Utrecht, it contained only one Guelders coin and none from Utrecht. Instead, 78 % of the identifiable coins came from the Southern Low Countries and France, and 21 % from Holland.

Jan Pelsdonk

De schatvondst 's-Hertogenbosch 1998

In the center of the Dutch town of 's-Hertogenbosch, in 1998 archaeologists found a jug that contained 2,119 coins and a silver brooch. The first publication on this coin hoard was published in 2011. The hoard's TPQ is dated on 1304, it is the largest known Dutch coin hoard from the period. In the jug where - amidst others - some rare and unknown coins as well as some varieties. The article first describes the age of the hoard and some of the coins - including the uncertainties that occur in the process of determining them - and the owner of the treasure. It focuses on the numismatic aspects of the coin hoard, with which gradually a picture emerges of the money circulation around 1300. The last part of the article includes a detailed description, divided into three parts: the Netherlands, the German Empire and France. Some coins are more closely dated and the most interesting pieces are depicted.

Hanfried Bendig

Dirk Iden Kruitkremer – Ein Falschmünzer in Emden und Jever; Das Geheimnis der Taler mit Karl dem Grossen und dem Heiligen Ludger

The “talers” Delmonte 785-787, showing Charlemagne and Saint Ludger respectively, have been attributed to several seigneurial mints: Baar, Batenburg, Bergh, Culemborg and Pallant. Based on several sources, including comparison of dies, these coins are attributed to Dirk Iden, the mintmaster in East-Frisia in the period 1563-1571. All letters on Dirk Idens coins were made with the same punches as used on Delmonte 785-787.

Lei Lennaerts

De slagletters van Victor Theodoor van Berckel

The engraver *Theodore Victor van Berckel* (1739-1808) developed a very distinctive font style at the beginning of his career. A font style that he would maintain during his entire working life. He created a series of letter punches in a range of font sizes that display a clear and coherent style. He used these letter punches for cachets, medal dies and coin dies.

The author uses his expert knowledge as a professional engraver to study the use of letter punches from a technical point of view and he compares the results with written sources. With this information it was possible to trace early work by *Van Berckel* and also to judge when his training as an engraver took place and when it was completed. According to some sources *Van Berckel* was the maker of a number of early attendance tokens for the city council of 's-Hertogenbosch. The author investigates the claims by comparing the punched letters of these tokens with other work by *Van Berckel*. The results prove to confirm these claims in part. The final part of the research concerns the study of the collaboration between the Amsterdam based silversmith and medalist *Johan Michiel Lageman* and *Van Berckel*. Earlier researchers were puzzled by *Lageman*, because there is such a wide variation in the quality of his work. Study of the punched letters shows that a number of dies signed by *Lageman* were in fact made by other engravers. In addition *Van Berckel* played an important role as creator of medal dies in the early years of the career of *Lageman* as a medalist.

A number of conclusions can be drawn from this research: by no means does the signature on a medal always reveal the name of the engraver. A year on a medal, even if it is a fixed date in the die, often says nothing about the actual date of production of that die. The main conclusion: in general the study of punched letters is a reliable tool to attribute work to a particular engraver.

Over de auteurs

Hanfried Bendig (1942) studeerde in Oldenburg en Basel (waar hij voor de legendarische firma “Münzen & Medaillen AG” duizenden munten heeft gedetermineerd) en werkte korte tijd als onderwijzer. Sinds 1969 is hij munthandelaar in Bremen (“Bremer Münzenhandlung”). Als numismaat zijn de munten van noordwest Duitsland één van zijn specialiteiten.

Lei Lennaerts (1965) is aan de Vakschool in Schoonhoven opgeleid als graveur. Na zijn scholing in 1985 was hij een jaar stagiair aan 's Rijks Munt Utrecht waarna hij in 's-Hertogenbosch een betrekking kreeg als graveur/stempelmaker bij een gerenomeerd bedrijf in de goud- en zilverbranche. Op numismatisch gebied ligt zijn belangstelling voornamelijk in de munt- en penningproductie van de achttiende eeuw, met als specialisme het leven en werk van Theodoor Victor van Berckel. Voor dit doel richtte Lei Lennaerts in 2008 met een aantal medestanders het Van Berckel Genootschap op.

Erika Manders (1980) holds a PhD in Ancient History from the Radboud University Nijmegen. Her postdoctoral research focuses on the representation of imperial kinship on Roman provincial coinage, 31 BC - AD 284.

Theo Nissen (1945), werkzaam geweest binnen eerst de accountancy en later de ICT, is al meer dan 30 jaren actief op het terrein van de numismatiek. Hij heeft diverse bestuursfuncties in numismatische verenigingen vervuld zoals voorzitter van de Numismatische Kring Brabant, bestuurslid van het Koninklijk Nederlands Genootschap voor Munt- en Penningkunde en secretaris van de stichting De Beeldenaar. Hij heeft een grote belangstelling voor de geschiedenis van het munt- en geldwezen, in het bijzonder met betrekking tot de Nederlandse gewesten tot en met de 16e eeuw. Op zijn naam staan diverse publicaties.

Jan Pelsdonk (1971) is onderzoeker van muntvondsten en beheerder van de collectiebestanden en NUMIS bij het Geldmuseum en conservator van het Numismatisch Kabinet van Teylers Museum. In zijn vrije tijd is hij secretaris van het Koninklijk Nederlands Genootschap voor Munt- en Penningkunde, de Stichting Nederlandse Penningkabinetten en de Nederlandse Museumvereniging (afdeling Historische Musea) en redacteur van De Beeldenaar.